

תרבות שעות הפנאי ביישוב קהילתי של גוש-אמונים (חקר מקרה ביישוב קדומים)¹

עם הצטמצמותן של שעות העבודה השבועיות לאדם בחברה המודרנית, הפך הפנאי לחלק ניכר מזמנו ומחיו של האדם. הנסיונות למלא פנאי זה בדפוסי פעילות מועילים, הביא לחיפוש דרכים, שיטות ודפוסים של ניצול שעות פנאי אלה. המחקרים החברתיים, במאה הנוכחית, העוסקים בתרבות הפנאי, הציגו וחידדו את חשיבותו של הפנאי לאדם המודרני. בעקבות המחקרים, נבנתה מערכת שלמה של סוכני חברות ופנאי, המציעים דרכים למילוי הפנאי, עפ"י צרכיו של כל פרט.

בעבודתנו זו, ניסינו לבדוק את תרבות הפנאי במגזר אוכלוסייה מיוחדת - ביישוב קהילתי בעל רקע דתי-לאומי, אשר התיישב בקדומים לפני כ-15 שנה. יישוב זה הוקם כחלק ממאמץ גדול ליישוב שטחי יהודה ושומרון, לאחר מלחמת ששת-הימים. המייחד יישוב זה הוא, היותו ראשון וחוד-החנית להקמתם של יישובים רבים אחריו. מיקומו הגיאוגרפי הוא ציר קלקיליה-שכם, במרחק ממרכזי צריכה ובילוי עירוניים. עובדה זו הביאה אותנו, במחקרנו, לבדוק מה אופי דפוסי הפנאי ביישוב זה.

מטרות המחקר

1. בדיקת דפוסים קהילתיים במסגרת יישוב קהילתי בשומרון, המתנהל עפ"י אורח-חיים דתי-לאומי.
2. בדיקת קיומן של פעילויות פנאי ייחודיות המונחות ע"י: מטרות, עקרונות וקווים מנחים, במסגרת יישוב קהילתי בשומרון.
3. לנסות ולגלות את הקשיים השונים של סוכני תרבות הפנאי ביישוב הקהילתי בשומרון.
4. בדיקת תרומתם של פעילויות הפנאי למערכת החברתית-חינוכית ביישוב הקהילתי.

תהליכים בהתפתחות דפוסי הפנאי

הפנאי הפך לחלק נכבד מחיו של האדם המודרני. בעקבות תופעה זו, עלתה בעיית "ניצול שעות הפנאי" - כשבמרכז השאלה, כיצד לנצל את הפנאי העומד לרשות האדם, בצורה המועילה ביותר. בדיקה היסטורית מגלה, כי בכל התקופות, ובכל החברות, עמד לרשות הפרט זמן פנוי. דפוסי ניצולו של פנאי זה היו שונים בין תקופה לתקופה ובין חברה לחברה.

1. מחקר זה נערך כסמנריון בהנחייתו של פר' מרדכי בר לב, אוניברסיטת בר-אילן.

חוקרים שחקרו את דפוסי בילוי שעות הפנאי של עמים ותרבויות שונות טוענים, כי עפ"י ניתוח "איכות התוכן" של עיסוקי הפנאי, ניתן לבחון את התפתחותה החברתית והתרבותית של החברה. משה לביא,² סקר במחקרו בהרחבה את התפתחות תופעת עיסוקי הפנאי במהלך התפתחות העמים, ומצביע על התפיסות הייחודיות של כל תקופה.

הפנאי בחברה הפרימיטיבית לא הוכר כזמן פנוי, וזאת, בשל האופי המיוחד של צורות החיים, ששילבו את כל סוגי הפעילויות זה בזה - כעין רצף אחד ארוך. ביוון העתיקה הכירו לראשונה בפנאי כ"פרק זמן" העומד לעיסוקים מיוחדים. המייחד את הפנאי באותה תקופה הוא, היותו מנת-חלקה של שכבת האצולה החברתית. עיקר עיסוקו היה בתחומי אמנות, פוליטיקה והגות רוחנית. בימי רומי העתיקה הפך הפנאי לחלק ממשחקי השעשועים להמוני העם. פעילות זו עסקה במופעי במה המוניים בתיאטראות שבנו לעצמם. בתקופת ימי-הביניים קיבל הפנאי צביון דתי. לכנסיה היה תפקיד חשוב בהכתבת פעילות שעות הפנאי. פעילות דתית זו שולבה בחגיגות ותחרויות אבירים, בהם ראו ביטוי לגבורת הרוח. בתקופת הרנסנס נוצל הפנאי ע"י המעמד הגבוה. עדות לאותה תקופה, מוצאים אנו בהתפתחותה הרחבה של האמנות, ובמיוחד אמנות הציור והפיסול.

בחברה המודרנית הפך הפנאי להיות נחלתם של כל שכבות העם. תופעה זו נבעה מהתהליך הטכנולוגי והחברתי שהתהווה, ובעצם ממשיך להתהוות, בעקבות המהפכה התעשייתית, שהביאה לשינויים כלכליים-תרבותיים.³ מצב זה שינה את דפוסי חייו של האדם, אשר אפשרו לו ליטול חלק בפעילות פנאי.

ככל שהתקדמה התפתחות זו, כן הקלה היא על נגישות הפרט אל מקורות הבילוי, ובמחירים עממיים. עיסוקי הפנאי הפכו לנחלת כל שכבות הציבור, שכן ההתפתחות המודרנית הביאה לעליית רמת-החיים, אשר איפשרה לכל משפחה להשיג את אמצעי הבילוי העממיים, כמו: טלוויזיה, רדיו, עיתון, ספר וכדומה.

תרבות הפנאי הפכה לתרבות ההמונים, כאשר מגמתה: האחדה והשוואה בגיבוש דפוסי פנאי השווים לכל נפש, ובאופן טבעי הפיכתם למוצר צריכה תרבותי ברמה בינונית - "היצירה הפכה לייצור" (המוני). בעקבות גילויי המדע הנרחבים במאה הנוכחית, התפתח התיעוש המתוחכם אשר הקל על המאמץ הפיזי בתחומי העבודה השונים, זירז תהליכים יצרניים, וקיצר את

2. לביא משה (תש"מ) בדיקת מסגרות הנופש לחופשת הקיץ ברשות המוניציפלית - חולון: הצעת מודל של שירותי נופש ציבוריים לנוער, רמת-גן, עבודת מ.א. ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 9-10.

3. אילון משה, ניסויים בתרבות הפנאי, תל-אביב, מרכז לתרבות וחינוך, ההסתדרות הכללית, עמ' 14.

שעות עבודתו של האדם למחייתו. מצב זה מותיר בידי הפרט זמן פנוי רב, שעימו הוא צריך להתמודד, ולמלאו בעיסוקי פנאי המתאימים לו. הליכים אלה, שהשתלבו בתהליכי עיור נרחבים, הביאו את אנשי החינוך והחברה, כמעט בכל החברות, לעסוק בנושא.⁴

בקשר לכך, העיר החוקר האמריקאי קפלן מ', כי קיצור שעות העבודה בארה"ב, בעקבות המהפכה התעשייתית, הגיע לכדי יותר מ-50% מאמצע המאה הקודמת עד לאמצע המאה הנוכחית, ובמספרים מוחלטים מ-66 שעות שבועיות - לשבוע בן 35 שעות עבודה.⁵

לסיכום, תופעת הזמן הפנוי והחיפוש אחר דפוסי בילוי, הפכו לחלק מעיסוקיה של כל חברה. התפתחותם של השינויים המהירים במערכות החברה, הכלכלה, התרבות והערכים הקשורים לערך העבודה הביאו לכך, שבעידן הטכנולוגי יש חשיבות לפנאי ולתרבות המתפתחת בסביבה. דווקא פסק-הזמן מן העבודה פותח פתח ליצירה תרבותית.⁶

החוקרים הפכו נושא זה לעיסוק אותו חוקרים, משפרים ומגוונים כל העת. השאלות הנשאלות ע"י החוקרים הן: מהם הגורמים המשפיעים על בחירת דפוסי בילוי שעות הפנאי ומה הם שיקוליו של הפרט בבחורו עיסוק אחד על משנהו בזמנו הפנוי?

תיאוריות בתפיסת דפוסי הפנאי

דפוסי צריכה בכלל, ודפוסי בילוי בפרט הינם ביטוי לסגנון חיים. בתור שכאלה הם קשורים במכלול רב של גורמים. חלקם נעשים ע"י פעילות אקטיבית וחלקם ע"י פעילות פסיבית.⁷ הקושי בזיהוי ברור ומוחלט מהי פעילות פנאי ומהי פעילות שאינה פנאי, הביאה חוקרים לנסות למיין את דפוסי הפנאי לקטגוריות שונות. סטנלי פרקר, בספרו, הציג 5 גישות דיסציפלינאריות מרכזיות לחקר הפנאי:

1. הגישה ההיסטורית אנתרופולוגית - הבודקת את תפקידי הפנאי בחברות הקדומות בהשוואה לדרך ניצולן כיום.
2. הגישה הפילוסופית - הרואה בפנאי את ערכיו ואיכות חייו של האדם בכל תקופה ותקופה.
3. הגישה הפסיכולוגית - התופסת את שעות הפנאי מבחינת תפקודו של הפרט בחברה.

4. שמידע. מ, (תש"ל), מקום הפעילות שמחוץ לתכנה"ל בביה"ס העל-יסודי, החינוך, מ"ב, עמ' 142-138.

5. Kaplan, M. (1960), Leisure in America, J. Wiley & sons, N.Y..

6. מנהיים. ק, (תשי"ח) דרכה של דמוקרטיה, ירושלים, מוסד ביאליק, עמ' 231.

7. Parker. S, (1979) The Sociology of Leisure, London, George & Unwin. pp. 14-16

4. הגישה הכלכלית - המחפשת דרכים כיצד לשפר ולנצל טוב יותר את שעות הפנאי, מבחינה כלכלית והשקעת משאבים.
5. הגישה החברתית - הבודקת את מערכת היחסים שבין הפרט לחברתו.

היצע דפוסי הפנאי בחברה המודרנית

בבואם לבדוק את תרבות הצריכה הישראלית, בדקו חוקרים אחדים את מגוון דפוסי הפנאי המוצעים לציבור. ביניהם הזכרנו את גורן ח', כץ א', שנלר ר', סרצור ס' וכן גלנץ י'⁸ אשר בודדו דפוסי פנאי, ובדקו את מידת ניצולם ע"י הפרט. כמו-כן נבדקה מידת השימוש בקבוצה מסוימת של פעילויות פנאי, נבדקו גם דפוסי פנאי בשאלון פתוח - כל סוגי הפעילויות.

מחקרים אלה נערכו עפ"י חתך קבוצות אוכלוסייה שונות: נוער, מבוגרים, קשישים, נשים, גברים עירוניים, קיבוצים, דתיים וחילוניים וכד'. את ממצאיהם ניתן למיין עפ"י מספר קטגוריות מרכזיות:

- א. פעולות חוץ-ביתיות - לעומת פעולות פנים-ביתיות.
- ב. פעולות חברתיות - לעומת פעולות הנעשות ביחידות.
- ג. פעולות תקשורת בין בני-אדם - או במקצועות כלי התקשורת האחרים.
- ד. כמות הזמן בה עושה האדם בעיסוקי הפנאי.

- בפירוט רב יותר ניתן לחלק את פעילויות הפנאי לכמה קבוצות-משנה:
1. פעילויות קריאה - עיתונות, ספרות קלה, ספרות מדעית-מקצועית לימוד ועיון בספרי קודש.
 2. מיומנות האזנה/צפייה - רדיו, טלוויזיה, סרטים, מוסיקה, הרצאות וכו'.
 3. פעילויות תורניות - לימוד ביחידות, בחברותא, שיעורים וחוגים ביהדות.
 4. חוגי אמנות - יצירתיים - כמו: ציור, פיסול, שיזור, וכד', משחק, מוסיקה, מחול, דרמה, מקהלה וכו'.
 5. תחביבים - בולים, תמונות, גינון ועיצוב וכו'.
 6. משחקים וספורט - משחקי בית - שח-מט, דמקה וכו'; ומשחקי חוץ - כדורסל, כדורגל וכו'.
 7. טיולים ונופש - לצורותיהם השונות.
 8. פעילות ציבורית והתנדבותית - חברות בוועדות ובהנהלות וכד'.
 9. פעילות חברתית - חוגי בית, מסיבות, עצרות וכו'.
- מידת הפעילות בכל תחום מהתחומים שהוזכרו לעיל, תלוייה כאמור

8. גלנץ, י. (תשכ"א) הרדיו והחינוך, חד החינוך, כ"ט, עמ' 47.

לעיל, במגוון הגורמים המשפיעים על החברה ועל הפרט. אך אמצעי התקשורת ההמוניים - ובמיוחד הטלוויזיה "השתלטו" על שעות הפנאי. מדברים על "התמכרות למדיה", שדחקה פעילויות פנאי רבות,⁹ שכן מכשיר זה הוא קל ונייד, ויתרונו הגדול בזה שהוא מצליח לתקשר בין היחיד לחברה, למדינה, לעולם, ובצורה כמעט בלתי-אמצעית, וכיום אפילו בזמן אמת. הטלוויזיה הפכה את כל העולם לכפר אחד קטן.¹⁰

פלי-המחקר

המחקר נערך ע"י גישות ה"מחקר האיכותי" בשיטת הראיון הפתוח סמי-מובנה. במחקר איכותי, שואף החוקר להבין תופעות ולא רק להסבירו ע"י ניסוח חוקים והכללות. המטרות הן לחשוף התנסויות, הבנתן והעשרת הראיות.

נקודות המוצא של המחקר ומטרתו הסופית היא האדם. את פעולותיו אנו מנסים להבין. הדבר נעשה ע"י חדירה לעולמם היומיומי של הנחקרים בדרך התחקות אחר מעשים והתנסויות, דרך שפתו, השקפתו וגישתו לערכים ואירועים של הפרט, יחד עם דרישותיו וציפיותיו.

מסגרת ההתייחסות של רבים מהאנטרופולוגים העוסקים במחקרי החינוך מעוגנת במושג "תרבות" וזו מתבססת על תפיסתם של אנשים, דעותיהם ומעשיהם. כיון שקיים קשר בין תרבות של אנשים, לבין הפירוש והמשמעות שהם מעניקים לאירועים, יש חשיבות רבה להבנת התרבות בדרך, או כאמצעי להעמקת ההבנה של חלק מההתנהגויות האנושיות.¹¹

להלן מס' דוגמאות של שאלות פתוחות מתוך הראיון (סביבן התפתחה שיחה אשר נותחה בהמשך):

1. מהם עיסוקי הפנאי שלך?
2. אילו נתמנית לחבר ועדת תרבות, אילו פעילויות פנאי היית מתכנן לקהילה ביישוב?
3. האם למאפיינים האידיאולוגיים יש השפעה על דפוסי שעות הפנאי?

נבדקו (רואיינו) 40 מבוגרים מהיישוב קדומים. 40 המבוגרים הינם בני זוג ומהיום 20 בתי אב.

9. שנלר, ר' (תשל"ט), משמעותם החברתית של דפוסי הצפייה בטלוויזיה בקרב הנוער בישראל, עיונים בחינוך (23) עמ' 1-25.

10. "מקלט הטלוויזיה הורה שלישי בבית", עיתון מעריב, 6.7.70, עמ' 28.

11. בן יהושע (צבר). נ. (תש"ן). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה, ת"א, מסדה, עמ' 30-18, 67-72.

השערות

1. ציבור המבוגרים ביישוב הקהילתי קדומים, יקדיש חלק רב מזמנו לעיסוקי פנאי המוצעים ע"י מוסדות הציבור ביישוב.
2. ציבור המבוגרים ביישוב קדומים, יעדיף פעילויות פנאי, הנעשות במסגרת פנים-יישובית, יותר מאשר במסגרות חוץ-יישוביות.
3. ציבור המבוגרים ביישוב קדומים, יגלה מעורבות רבה בפעילות ציבורית על בסיס אידיאולוגי ציוני דתי-לאומי.
4. ציבור המבוגרים ביישוב קדומים, יקח חלק נרחב בעיסוקי פנאי חברתיים-קהילתיים.

ממצאים ומסקנות

השערה מס' 1

התברר, כי הנבדקים מנצלים רק כ-50% מזמנם הפנוי לעיסוקי פנאי פנים-יישוביים, המוצעים ע"י המוסדות הציבוריים ביישוב. מתוך עיסוקים אלה, חלק הארי של פעילויות הפנאי מוקדש לפעילות חברתית וחוגית, כאשר כ-70% ממנה ממוקדת בחוגים ושיעורים ביהדות ובפעילות חברתית אחרת, כמו השתתפות באירועים חברתיים ביישוב. יתר הזמן שנותר מוקדש למנוחה המשולבת בצפייה, קריאה והאזנה - כלומר בפעולות הפגתיות. ממצא זה מבסס בצורה מוחלטת את השערתנו הראשונה האומרת, כי "הציבור יטול חלק רב בפעולות פנאי מוצעות". ההסבר לתופעה זו ניתן ע"י חלק נכבד מהנבדקים שטענו כי שעות הפעילויות הקבועות אינן מאפשרות השתתפות סדירה ומפנים את עיסוקי הפנאי לעיסוקים שהאדם שולט בזמן ובמקום הפעילות, היינו פעילויות אינדבידואליות או 1/3 הפגתיות.

המרואינים ציינו, שעם הקמת היישוב, אחוז השתתפות בפעילות חוגית היה הרבה יותר גבוה.

השערה מס' 2

השערה זו אומתה כמעט במלואה ע"י רוב המשתתפים במחקר: קיימת העדפת פעילויות פנאי פנים-יישוביות על חוץ-יישוביות. הסיבות לכך, כפי שהועלו ע"י הנבדקים, התמקדו בעיקר על המרחק הגיאוגרפי של היישוב ממקום צריכה ובילוי. הדבר מביא לעלות גבוהה של בילוי הפנאי מחוץ ליישוב (נסיעות), וכן אי-נוחות לוגיסטית המחייבת יציאה למקום רחוק (סידורים בבית).

השערה מס' 3

גם השערה זו אומתה כמעט במלואה. ציבור הנבדקים גילה בראיונות מעורבות גדולה בנושאים אידיאולוגיים. הדבר בא לידי ביטוי באחוז

ההשתתפות הגבוהה (כ- 75%) מקרב הנבדקים הנוטלים חלק בכל הפעילויות האידיאולוגיות כמו: הרצאות, דיונים, ופעילויות מחאה. נושא זה תפס חלק נכבד מזמן הראיון. ההסבר שניתן לתופעה זו מבוסס על הויכוח הפוליטי בארץ סביב נושא "ההתנחלויות", המהווה נושא קיומי עבור המתיישבים.

השערה מס' 4

ממצאי המחקר מאשרים הנחה זו, ומציגים את הפעילות החברתית-קהילתית כחלק נכבד מעיסוקי שעות הפנאי. פעילות זו מתחלקת לשני תחומים:

- א. פעילות קבוצתית - בה נפגשים חברים במסגרת בין-משפחתית או אירועים חברתיים רחבים יותר, כמו: מסיבות, קידושים בבית-כנסת, מפגש חוגים בבית, או אירועים כלל-יישוביים. לכך מתווספים הטיולים וסופי שבוע במלונות (פעולות חוץ-בייתיות). לדעת רוב החברים הלוקחים חלק באירועי חוץ, פעילות זו תורמת תרומה חשובה לגיבוש הקהילתי, וכן עונה על צורך של יציאה מהיישוב. פרט זה רומז על הפיצוי למיקומו הגיאוגרפי (המרוחק ממרכזי צריכה ובידור) של היישוב.
- ב. פעילות יחידנית - בה פועלים חלק מהמראיינים בתחומי עזרה הדדית, גמילות חסדים, השתתפות בוועדות ופעילויות ציבוריות אחרות הדומות לה. שתי הפעילויות הללו מוסברות ע"י המראיינים, כתורמות להרגשת השייכות וכחלק מחובה אישית עפ"י המסורת היהודית.

סיכום

ה"פנאי" בחברה מודרנית בא למלא פונקציה חיונית לפרט. מטרתו - יצירת איזון בין עיסוקיו ההכרחיים של האדם עבור קיומו, מחייתו וחובותיו החברתיות והאישיות, לבין הזמן הפנוי העומד לרשותו מעבר לפעילויות המוכרחות. ההוכחה לחשיבותו של הפנאי היא בעצם קיומו במשך כל הדורות, ובעצם התפשטותו, הן לרוחב - בין החברות, והן לעומק - בכמות הזמן ובאיכות דפוסי הבילוי בשעות הפנאי.

דפוסי הפנאי השונים מספקים סיפוקים פסיכולוגיים (שחרור מלחצים) חברתיים (צורכי חיברות), פיסיוולוגיים (בריאות גופנית, ספורט, טיולים), ורוחניים (העשרה ולימוד). "ככל שיש לנו יותר מהפנאי, כך, מאידך, הצמא לפנאי הולך וגדל"¹² תופעה זו יצרה מצב, בו האדם המודרני מחפש דרך למלא זמן פנוי זה. התפתח מחקר נרחב סביב ה"פנאי", קמו סוכני חיברות שונים - פרטיים וציבוריים, כדי לתת תשובה מתאימה לצורכי

12. בר לב. מ, (תשנ"א), תרבות שעות הפנאי, בשדה חמד, ג/ד עמ' 39.

הפנאי. חלק מדפוסי הפנאי יצאו ממסגרת ה"בילוי" והשעשוע והפכו לעיסוק המעשיר את נסיונו של האדם ומרחיב אופקיו וידיעותיו בתחומים השונים. הפנאי ודפוסי עיסוקיו הפכו לחלק ממערכת החינוך והתרבות של האדם המודרני.¹³

בישראל, כמו בכל המדינות המערביות והדמוקרטיות, התפתחה מערכת דפוסי פנאי, הנותנת תשובה לצרכים האישיים והחברתיים. מערכת זו בנויה על הפלורליזם התרבותי-ישראלי, בתוספת דפוסי ה"מיובאים" מעבר לים. ההשפעות השונות על בילוי שעות הפנאי יוצרות גם קבוצות של דפוסי פנאי, המאפיינות אוכלוסיות מסוימות, בתוך החברה בישראל.

במחקר, נבדק מגזר אוכלוסייתי, שלו מאפיינים מיוחדים. ציבור המתיישבים המבוגרים ביישוב קהילתי "קדומים" בשומרון מייצג, במידה רבה, את ציבור המתנחלים של "גוש-אמונים", אשר צמח מרקע חברתי-תרבותי דומה. תהליכי התבססותו של היישוב מלווה בפעילות חברתית, קהילתית וציבורית נרחבת. הדבר מתבטא במודעות החברתית שגילינו בקרב המרואיינים במחקרנו. מודעות זו הפכה ל"דפוס בילוי" מרכזי מאוד, ואולי יותר מרכזי מאשר במקומות עירוניים אחרים. לדעתנו הסיבה לכך נעוצה באופי חיי הקהילה, במיקומה הגיאוגרפי, בנסיבות בטחוניות, וכמובן - הרקע התרבותי הדומה.

יחד עם זאת מגלה מחקרנו, כי קיימת השתתפות גם בחוגים אחרים בתחומי העשרה, למידה ויצירה (חברתיים), כאשר עיסוקי הפנאי האינדיבידואליים מתפרשים על-פני דפוסים רבים - מלאכות, תחביבים, צפייה, האזנה, קריאה, וכן ע"פ דפוסים בעלי גוון בידורי, כגון: סרטים, הצגות ומופעים אחרים.

במחקרנו גילינו כי, באופן כללי, קיימת שביעות-רצון של כ-70% מהפעילות המוצעת ע"י הגופים הציבוריים, אך יש רצון להוסיף: חוגים עיוניים והעשרתיים חדשים. בתחום הבילוי החוץ-יישובי, נתעוררה דרישה בקרב חלק מהנבדקים לצאת יחד למופעים, הצגות, תערוכות, שבתות-עיון וטיולים. התרשמנו, שלבקשה זו יש נימוק סמוי של רצון "לצאת מן היישוב".

לסיכום, מחקר במתודה איכותית, מטבעו, אינו מתימר לאפשר הכללה והיסק לכל היישובים הקהילתיים, לשם יש צורך במחקרים שונים בעלי אופי כמותי (סטטיסטי).

13. בר לב, מ. (תשל"א), הפעילות החינוכית האקסטרא-קוריקולרית בבית"ס היסודי הדתי במדינת ישראל, עבודת M.A., אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.